

USMONIYLAR IMPERIYASIDA MATBUOT TIZIMI: SHAKLLANISH, RIVOJLANISH VA TRANSFORMATSIYA (1831-1923)

Sanobar Shodmanova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, “Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi” kafedrası professori, t.f.d.

sanobarshodmanova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Usmoniylar imperiyasida matbuot tizimining shakllanishi, rivojlanishi va transformatsiyasi 1831–1923-yillar oralig‘ida tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil qilinadi. Tadqiqotda dastlabki rasmiy va xususiy nashrlarning paydo bo‘lishi, Tanzimot islohotlari davrida matbuotning ijtimoiy vazifalari, Abdulhamid II davridagi senzura siyosati, Yosh turklar harakati bilan bog‘liq siyosiy matbuotning faollashuvi hamda matbuotning modernizatsiya, milliy ong, ayollar masalasi va jamoatchilik fikri shakllanishidagi o‘rni yoritiladi. Maqolada Usmoniylar matbuotining rasmiy axborot vositasidan siyosiy-ijtimoiy diskurs maydoniga aylanish jarayoni ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Asosiy so‘z va tushunchalar: Usmoniylar imperiyasi, matbuot, davriy nashrlar, Tanzimot, Taqvim-i vaqoyi, Jeride-yi havodis, Terjüman-i ahvol, Tasvir-i Efkar, Abdulhamid II, senzura, Yosh turklar, modernizatsiya, jamoatchilik fikri, siyosiy diskurs, ayollar masalasi.

KIRISH

Usmoniylar imperiyasida matbuotning paydo bo‘lishi XIX asr boshlarida amalga oshirilgan modernizatsiya jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Ayniqsa, Tanzimot islohotlari davrida davlat boshqaruvi, ta‘lim va axborot tarqatish tizimida tub o‘zgarishlar yuz berib, matbuotning shakllanishi uchun zarur sharoitlar yaratildi.

Turkiyaning geografik joylashuvi davlat taraqqiyotining o‘ziga xos yo‘lini ko‘p jihatdan belgilab bergan. Usmoniylar imperiyasi davridan boshlab mamlakat Yevropa va Osiyoni bog‘lab turgan, shuningdek, Qora dengiz, Egey dengizi va O‘rta Yer dengiziga chiqish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Qulay iqtisodiy-geografik holat nafaqat madaniy sintezga, balki Sharq an‘analari va G‘arb taraqqiyotining uyg‘unlashuviga ham xizmat qildi.

“Nizom-i jadid” va Tanzimot islohotlari davrida Turkiya taraqqiyotida yuz bergan siljishlar kitob chop etishning kengayishiga sabab bo‘lib, davriy matbuotning paydo bo‘lishiga ham olib keldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Usmoniylar imperiyasida matbuot tizimining shakllanishi va rivojlanishini o‘rganish masalasi turkshunoslik, matbuot tarixi va modernizatsiya jarayonlari tarixshunosligida muhim o‘rin tutadi. Mavzuga oid tadqiqotlarda dastlabki bosmaxona va davriy nashrlar tarixi, Tanzimot davridagi axborot siyosati, xususi matbuotning yuzaga kelishi, senzura mexanizmlari hamda XX asr boshidagi siyosiy matbuot faoliyati alohida ilmiy muammo sifatida ko‘rib chiqilgan. Ushbu maqolada mavjud ilmiy adabiyotlar, tarixiy davriy nashrlar haqidagi ma’lumotlar va mavzuga oid tadqiqotlar asosida Usmoniylar matbuotining institutsional taraqqiyoti tahlil qilindi.

Tadqiqotda tarixiy-xronologik, qiyosiy-tahliliy va tizimli yondashuvlardan foydalanildi. Tarixiy-xronologik metod orqali matbuot tizimining 1831–1923-yillardagi bosqichma-bosqich rivojlanishi ko‘rsatildi. Qiyosiy-tahliliy yondashuv yordamida rasmiy, xususi, adabiy-ma’rifiy va muxolif matbuot yo‘nalishlarining o‘ziga xos xususiyatlari o‘zaro solishtirildi. Tizimli yondashuv esa matbuotni davlat islohotlari, senzura siyosati, ziyolilar qatlamining shakllanishi va jamoatchilik fikri evolyutsiyasi bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini berdi.

NATIJALAR

Birinchi turk gazetasi Ibrohim Mutfarriqa bosmaxonasi ish boshlaganidan yuz yil o‘tgach paydo bo‘ldi. Turkiyada esa bundan ancha avval xorijiy gazetalar nashr qilina boshlangan edi.

1794-yilda Fransiya Respublikasi hukumati Istanbuldagi o‘z elchixonasi huzurida Turkiyada yashovchi fransuzlar va boshqa yevropaliklar uchun mo‘ljallangan “Yangiliklar byulleteni” (“Bulletin de Nouvelle”)ni nashr etish haqida qaror qabul qildi. 1796-yilda uning o‘rmini “Fransuz Konstantinopol gazetasi” (“Gazette Française de Constantinople”) egalladi. Uning maqsadi Yevropadagi voqealar haqida xabar berish bo‘lib, turk ishlariga daxldor emas edi. Biroq Napoleonning Misrga qo‘shin tushirgani haqidagi xabarlar Istanbulga yetib kelgach, gazeta yopildi va keyingi yigirma yildan ortiq vaqt davomida gazeta chiqarishga yangi urinishlar ham amalga oshirilmadi.

Misrdagi fransuz okkupatsion kuchlari tomonidan nashr etilgan gazetalar – “Courrier d’Egypte”, “Décade Egyptienne”, “Journal officiel” – 1798-yil oktabr oyida paydo bo‘lib, fransuzlar ketgach yo‘qolgan edi. Shu yilning o‘zida arab tilida “Havadis ul-yavmiya” gazetasini chiqarishga urinish qilingan. Boshqa

ma'lumotlarga ko'ra, u “Ut-Tanbeh” deb atalgan. Ammo u ham xuddi shu sabab bilan muvaffaqiyatsiz yakunlangan¹.

Dastlab turk gazetachiligining asosiy markazi Smirna – hozirgi Izmir shahri bo'ldi. Savdo markazi bo'lgan bu shaharning nisbatan kosmopolit va siyosatdan chetroq muhiti ilk nashrlarning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. Shunday gazetalardan birinchisi “Smirna xabarchisi” (“Smyrneén”) deb atalgan bo'lib, Sharl Trikon tomonidan tashkil etildi va 1824-yil yanvar oyidan chiqa boshladi. Uning Porta siyosatiga qarshi keskin fikrlari, ayniqsa, grek siyosati masalasidagi chiqishlari shikoyatlarga sabab bo'ldi va natijada Izmirdagi fransuz konsuli bu gazetaning nashrini to'xtatdi.

Biroq 1824-yil oktabrida u yana “Sharq kuzatuvchisi” (“Le Spectateur Oriental”) nomi bilan, “Tijorat, siyosiy va adabiy gazeta” (“Journal commercial, politique et littéraire”) degan qo'shimcha sarlavha ostida qayta nashr qilina boshladi. Bu nashr London yangiliklari yoki Smirna portidagi savdo harakati haqida ma'lumot berib, o'quvchilarni o'z nuqtayi nazari bilan jalb qilgan. Gazeta Gretsiyadagi milliy-ozodlik harakatini qo'llab-quvvatlamaganligi sababli Angliya va Rossiyaning keskin noroziligiga uchradi. Natijada 1826-yil davomida gazetaning nashri bir necha marta to'xtatildi, uning egalari esa almashtirildi.

1827-yilda gazetani nashr etish ishlarini Izmir va butun Levant savdo doiralarida katta shuhrat qozongan Aleksandr Blak o'z zimmasiga oldi. “Le Spectateur Oriental” gazetasining chiqishini to'xtatish maqsadida Izmirdagi fransuz konsuli Kastanye uning tahririyati va bosmaxonasini haqiqiy vayronaga aylantirdi. Biroq bu keskin chora ham Blakni to'xtata olmadi. Blak 1828-yil yanvar oyidayoq yangi fransuz gazetasi – “Courrier de Smyrne”ni nashr eta boshladi. Ushbu gazeta 1830-yilgacha muntazam chiqib turdi².

Bu voqeadan so'ng Porta o'z gazetasini tashkil etish zarurligi haqida xulosa chiqardi va shu maqsadda Mahmud II 1830-yilda Blakni Istanbulga taklif qildi. 1831-yilda Blak tomonidan tashkil etilgan birinchi usmonli gazetasi – fransuz tilidagi “Moniteur Ottoman” chiqa boshladi³. Hukumat organi sifatida bu gazeta ikki qismdan – rasmiy va yarim rasmiy bo'limlardan iborat edi. 1836-yilgacha bu gazetaning amaldagi rahbari Aleksandr Blak bo'lib qoldi.

XIX asrda Izmirdagi fransuz matbuoti Usmoniylar imperiyasiga yevropacha liberalizm g'oyalarining kirib kelishini tezlashtirdi. Bu esa mamlakatning ko'p

¹ Желтяков А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформ “Низам-и Джедид” до конституции 1876 г. / Тюркологический сборник. 1970. – М.: Наука, 1970. – С.248-249.

² Турк газетачилиги // Yash Turkistan. – 1932. – № 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37; 1933. – № 42, 43, 44, 47, 48, 49.

³ Желтяков А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформ “Низам-и Джедид” до конституции 1876 г. / Тюркологический сборник. 1970. – М.: Наука, 1970. – С.250.

millatli aholisi orasida milliy mustaqillik uchun harakatlarning kuchayishiga olib keldi. Natijada islohotlarga ehtiyoj paydo bo‘ldi. Rasman barcha aholi teng huquqlarga ega deb e‘lon qilindi, fuqarolik jamiyatini yaratishga qaratilgan choralar ko‘rildi, ammo konservativ yo‘nalishdan to‘liq voz kechish va modernizatsiyaga o‘tish amalga oshmadi.

Usmoniylar imperiyasida birinchi matbuot organini tashkil etish g‘oyasi Yevropa madaniyatini qo‘llab-quvvatlagan sulton Mahmud II ga tegishli edi. XIX asrning birinchi yarmida amalga oshirilgan islohotlar aholi orasida ko‘plab savollarni keltirib chiqardi. Davlat mafkurasi asosan tarixiy g‘alabalarga tayangani uchun “Taqvim-i vaqoyi” (“Voqealar taqvimi”) nomli birinchi gazetani chiqarish vazifasi imperiyaning bosh tarixchisi Esad afandiga topshirildi. Gazeta asosan sulton farmonlari va qarorlarini bosib, mamlakatdagi jarayonlarni aholiga tushuntirib berardi.

Besh ming nusxada bosilgan “Taqvim-i vaqoyi” gazetasining birinchi soni barcha vazirlarga, poytaxtning harbiy va fuqarolik amaldorlariga, ulamolarga, shahar va qishloq zodagonlariga, shuningdek, xorijiy davlatlar elchixonalari va konsulliklariga tarqatildi. Unda dunyoviy xronikaga oid materiallar – Mahmud II ning Chanoqqal’aga safari va Usqudorda yangi qo‘shinlar paradini qabul qilishi, sulton boshchiligidagi tantanali marosim, Mehdiya shahzodasidagi o‘quv ishlari va hokazolar – Istanbuldagi navbatdagi yong‘in haqidagi xabarlar, viloyatlardagi ayrim voqealar – Albaniyadagi qo‘zg‘olon, Bag‘dod voliysi Dovud poshoning hibsga olinishi va boshqalar – shuningdek, ayrim xorijiy xabarlar e‘lon qilingan edi⁴. Gazetaga bo‘lgan qiziqish 1832-yilda yanada ortdi, chunki uni arman, grek, arab va fors tillarida ham nashr qilish haqida qaror qabul qilindi. Bu tillardagi nashrlar “Taqvim-i vaqoyi”ning turkcha sonlarining to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjimasini emas edi.

Mazkur gazeta faoliyati davomida qator muammolarga duch kelgan. Asosiy muammolardan biri kadrlar masalasi bilan bog‘liq bo‘lib, gazeta xodimlari madrasa bitiruvchilari va xojalardan iborat edi. Gazetada birorta ham professional jurnalist yo‘q edi. Gazetaning yana bir katta kamchiligi uning nihoyatda nomuntazam chiqishi edi. Ba‘zan u har hafta chiqar, ba‘zan oyiga bir marta, hatto undan ham kam nashr etilar edi. Quyidagi raqamlar bunga misol bo‘la oladi: 1832-yilda 24 ta son, 1833-yilda 18 ta, 1834-yilda 27 ta, 1835-yilda 18 ta, 1836-yilda 17 ta, 1837-yilda 15 ta, 1842-yilda 12 ta, 1847-yilda 46 ta son – rekord daraja, 1858 va 1859-yillarda esa atigi 8 tadan son chiqqan. 1860-yildan boshlab gazeta butunlay inqirozga yuz tutdi va 1878-yilda 2119-sonidan so‘ng yopildi. 1890-yilda yana qaytadan nashr etilib, 13 oy chiqqandan so‘ng yana to‘xtatildi. 1908-yilda yana

⁴ Ertuğ H. R. Basın ve yayın hareketleri. – Istanbul: Yenilik basımevi, 1970. – S.132–148.

takror matbuot dunyosida paydo bo‘ldi va Turkiya Jumhuriyati hukumati vujudga kelgan vaqtgacha chiqib turdi. Mazkur gazetaning jami 4608 ta soni chop etilgan⁵.

Gazetaning ommalashishiga uning tili ham to‘sqinlik qildi. Unda ishlagan madrasa bitiruvchilari arab va forscha so‘z hamda iboralarga to‘la, uzun, zerikarli va og‘ir jumlar bilan yozishgan. Bu uslub oddiy turk o‘quvchisi uchun mutlaqo tushunarsiz edi.

“Jeride-yi havodis” (“Yangiliklar xabarchisi”) gazetasining birinchi soni 1840-yil 1-avgustda chiqdi. Cherchill Istanbuldagi inglizcha “Morning Herald” gazetasining muxbirlaridan biri bo‘lgani uchun ma’lum darajada jurnalistik tajribaga ega edi, ammo dastlab ishlar yaxshi ketmadi. 1843-yilga kelib, atigi 150 nafar obunachisi qolgan va moliyaviy inqiroz yoqasiga kelib qolgan paytda turk hukumati unga oyiga 2500 qurush miqdorida subsidiya berishga qaror qildi. Shu vaqtdan boshlab “Jeride-yi havodis” yarim rasmiy xususiyat kasb etdi. Gazetada hukumat va boshqa, ayniqsa, tijorat xabarlar hamda e’lonlarga tobora ko‘proq o‘rin berila boshlandi. Cherchill Qrim urushi voqealarini yoritish orqali katta e’tibor qozondi.

1851-yilga kelib, Konstantinopolda turli tillarda nashr etiladigan 13 ta davriy nashr mavjud edi: shundan 2 tasi turk tilida, 4 tasi fransuz tilida, 4 tasi italyan tilida, 1 tasi yunon tilida, 1 tasi arman tilida va 1 tasi bolgar tilida chiqarilar edi. Butun Usmoniylar imperiyasi bo‘ylab esa taxminan 31 ta jurnal faoliyat yuritgan. Nashr etilayotgan gazetalar soni bo‘yicha birinchi o‘rinni Smirna shahri egallagan bo‘lib, bu yerda fransuz tilidagi 5 ta nashr chop etilgan⁶.

1860–1876-yillar Usmoniylar imperiyasida milliy matbuot tizimining shakllanishi va jadal rivojlanishi davri sifatida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Istanbulda turk tilidagi davriy nashrlar sonining keskin ortishi matbuotning jamiyat hayotidagi o‘rni mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi. 1860–1861-yillardayoq Istanbulda turk tilidagi ikki yangi gazeta nashr etila boshlagan bo‘lsa, keyingi o‘n besh yil mobaynida davriy nashrlar soni muttasil o‘sib bordi. 1862–1866-yillarda 12 ta yangi nashr – 4 ta gazeta va 8 ta jurnal – paydo bo‘lgan bo‘lsa, 1867–1871-yillarda bu ko‘rsatkich 28 taga yetgan. 1872–1876-yillarga kelib esa yangi tashkil etilgan nashrlar soni 52 tagacha oshgan. Umumiy hisobda, 1862–1876-yillar oralig‘ida Istanbulda 92 ta turk davriy nashri – 52 ta gazeta va 40 ta jurnal tashkil etilgan⁷.

⁵ Турк газетачилиги // Yash Turkistan. – 1932. – №30. – Б.21.

⁶ Зульпукарова Э.М. – Г. История развития периодической печати в Турции в XIX – начале XX в. по страницам газеты «Стамбульские новости» // Вестник Дагестанского государственного университета. – 2013. – №4. – С.99-108.

⁷ Турк газетачилиги // Yash Turkistan. – 1932. – № 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37; 1933. – № 42, 43, 44, 47, 48, 49.

Mazkur raqamlar Usmoniylar jamiyatida axborot maydonining kengayib borayotganini hamda matbuotga bo‘lgan ehtiyoj ortib borayotganini anglatadi. Ayniqsa, har besh yillik davrda yangi nashrlar sonining deyarli ikki baravarga oshib borishi matbuot sohasining institutsionallashuv jarayonini ko‘rsatadi. Bu holat bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, Tanzimot islohotlari natijasida davlat boshqaruvi, ta‘lim va ma‘muriy tizimda amalga oshirilgan o‘zgarishlar jamiyatda yangicha fikrlovchi ziyolilar qatlamini shakllantirdi. Ikkinchidan, bosmaxona texnologiyalarining kengayishi va tarjima faoliyatining rivojlanishi matbuotning ommalashuviga turtki berdi. Uchinchidan, Yevropa matbuoti ta‘sirida jamoatchilik fikrini shakllantirish va siyosiy-ijtimoiy masalalarni muhokama qilish ehtiyoji kuchaydi.

Xususiy va mustaqil matbuotning shakllanishi. Birinchi xususiy turk gazetasi “Terjüman-i ahvol” (“Voqealar tarjimoni”) bo‘lib, u 1860-yil 21-oktabrdan chiqqa boshladi. Uni Turkiyaning ko‘zga ko‘ringan jamoat va madaniyat arbobi, “yangi usmoniylar” harakati ishtirokchisi Agah afandi (1832-1885) tashkil etgan. Shu sababli uni “turk jurnalistikasining oqsoqoli” deb ham atashadi. Unda mashhur yozuvchi Ziyosiddin Ziya posho (1825-1880), adabiyot tarixi va tilshunoslik bo‘yicha olim Ahmed Vefiq posho (1823-1891), keyinchalik mashhur jurnalist bo‘lgan Mustafa Refiq bey (1912-yilda vafot etgan) faol ishtirok etdilar. Biroq gazetaning eng katta mashhurlik qozonishiga turk adabiyoti va publitsistikasining yirik namoyandasi Ibrohim Shinosiy (1826-1871) nomi sabab bo‘ldi. U gazetaning dastlabki 25 sonini chiqarishda deyarli asosiy rol o‘ynagan. “Terjüman-i ahvol” 1866-yil 11-martgacha chiqib turdi.

Keyinchalik Ibrohim Shinosiy (1826-1871) va boshqa ziyolilar tomonidan “Tasvir-i Efkar” kabi gazetalar nashr qilinib, ular jamoatchilik fikrini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi. Bu davr matbuoti tanqidiy fikr, islohot g‘oyalari va milliy uyg‘onish g‘oyalarini targ‘ib qildi.

“Tasvir-i Efkar” gazetasi 1862-yil 27-iyundan chiqqa boshladi. Akademik V. A. Gordlevskiy uni quyidagicha tavsiflaydi: “Adabiyot va siyosat nuqtayi nazaridan bu eng muhim usmonli gazetalaridan biri edi. Shinosiy afandi gazetada amalga oshirgan asosiy tamoyil shu ediki, u Sharqni G‘arb madaniyati bilan tanishtirar ekan, yangi fikrlarni ifoda etishga yaroqli til yaratishni istardi... Gazeta orqali jamiyat yengil adabiy shaklda bayon etilgan yangi g‘oyalar bilan tanishdi; ilgari faqat poeziyaga mahliyo bo‘lgan kishilar endi siyosatning jamoat hayotidagi ahamiyatini anglab yetdilar, hukumat bilan xalq o‘rtasidagi tafovutni tushunib oldilar”⁸.

⁸ Гордлевский В. А. Очерки по новой османской литературе. Избранные сочинения, II том. – М., 1961. – С.354.

Gazeta haftasiga ikki marta chiqar, uning adadi ba’zan 20 ming nusxadan oshib ketar edi. Uni yangi shakllanayotgan ziyolilar qatlami va o‘quvchi yoshlar qiziqib mutolaa qilardi. Hukumat gazetaning ilg‘or g‘oyalar markaziga aylanganini ko‘rgach, unga qarshi ta’qiblarni boshladi. 1864-yil iyunida Shinosiy xorijga muhojir bo‘lishga majbur bo‘ldi.

“Tasvir-i Efkar”ning yangi muharriri Namiq Kamol (1840-1888) – XIX asrning yirik turk shoiri, yozuvchisi va publitsisti, 1865-yilda tashkil etilgan “Yangi usmoniylar” jamiyatining mashhur g‘oyaviy rahbari va tashkilotchisi edi. Ushbu gazeta sahifalarida yosh Namiq Kamol Turkiyaning siyosiy mustaqilligini himoya qildi. 1866-yil yozida hukumat buyrug‘i bilan gazeta yopildi.

1870-yillarga kelib matbuot nafaqat axborot tarqatuvchi vosita, balki ijtimoiy va siyosiy diskursni shakllantiruvchi muhim institutga aylandi. Gazeta va jurnallarda davlat islohotlari, konstitutsiyaviy tuzum, ta’lim, milliy o‘zlik va modernizatsiya masalalari muhokama qilindi. Shu bilan birga, jurnallar sonining ayniqsa 1872–1876-yillarda keskin ko‘payishi jamiyatda adabiy, ilmiy va ma’rifiy mavzularga qiziqish ortib borganini ko‘rsatadi. Demak, mazkur davrda Usmoniylar matbuoti faqat son jihatidan emas, balki mazmun va funktsiya jihatidan ham taraqqiy etgan.

1860-yillarda bir qator jurnallar ham paydo bo‘ldi. Ular ichida eng ahamiyatlisi Usmoniy ilmiy jamiyatining organi bo‘lgan “Majmua-yi funun” (“Fanlar jurnali”) edi. Uning birinchi soni 1862-yil iyulida chiqdi. Jurnal muharriri mashhur turk olimi-ensiklopedisti Mehmed Tohir Munif posho (1830-1910) bo‘lgan. Unda fizika, kimyo, falsafa, psixologiya va sotsiologiya, tarix va geografiya bo‘yicha ilmiy-ommabop maqolalar chop etilar edi.

1864–1865-yillardagi vabo epidemiyasi vaqtida jurnal nashri to‘xtab qoldi, ammo 1866-yilda qayta tiklandi. Biroq u uzoq davom etmadi. 1862-yilda birinchi turk illustratsiyali jurnali – “Mirat” (“Ko‘zgu”) – hamda Yozuv ixlosmandlari jamiyatining organi bo‘lgan “Majmua-yi iber-i intiboh” (“Ibrat va uyg‘onish jurnali”) ham paydo bo‘ldi. “Mirat” jurnalining uchta soni chiqqan⁹.

1876-yilga kelib Istanbulda faqat turk tilining o‘zida 13 ta gazeta va jurnal nashr etilayotgani Usmoniy matbuotining milliy xarakter kasb eta boshlaganini anglatadi. Bu jarayon keyinchalik Birinchi Konstitutsiya davri va Yosh turklar harakati faoliyati davrida siyosiy matbuotning yanada faollashishi uchun muhim zamin yaratdi. Shunday qilib, 1860–1876-yillarda Istanbulda davriy matbuotning

⁹ Желтяков А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформ “Низам-и Джедид” до конституции 1876 г. / Тюркологический сборник. 1970. – М.: Наука, 1970. – С.257.

tez sur’atlarda rivojlanishi Usmoniylar imperiyasida modern jamoatchilik fikri va intellektual muhit shakllanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Matbuotning rivojlanishi va senzura tizimi (1876-1908). 1876-yilda Konstitutsiya qabul qilinib, parlament faoliyati yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa-da, 1878-yildan boshlab Abdulhamid II hokimiyati davrida Usmoniylar imperiyasida matbuot ustidan qattiq nazorat o‘rnatildi. Konstitutsiyaning o‘n ikkinchi moddasi “qonun doirasida matbuot erkinligi”ni e‘lon qilgan edi. “Hayal” gazetasi bu konstitutsiyaviy qoidani tasvirlash uchun zanjirband qilingan inson rasmini bosdi. Buning uchun uning noshiri Teodor Kasab uch yil qamoq jazosiga hukm qilindi.

1877-yil yanvarda yangi matbuot qonunini tayyorlash komissiyasi tuzildi. 1877-yil may oyining oxirida komissiya parlamentga matbuot to‘g‘risidagi qonun loyihasini taqdim qildi. Majlisning har ikki palatasi tomonidan ovozga qo‘yilib qabul qilingan yangi matbuot qonuni esa sulton tomonidan tasdiqlanmadi va amalga kirmadi. Natijada sulton va hukumat Konstitutsiyaning 113-moddasiga, shuningdek, avvalgi matbuot qonunlari va qarorlariga tayanib, nashriyotlar, matbuot organlari va jurnalistlarni ham sud tartibida, ham politsiya-ma‘muriy usullar orqali ta‘qib qilish uchun cheklanmagan imkoniyatlarni saqlab qoldi.

Davlat senzura tizimini kuchaytirib, gazeta va jurnallarning siyosiy masalalarni erkin muhokama qilishiga cheklovlar qo‘ydi. Ayniqsa, davlat siyosati, sulton hokimiyati yoki boshqaruv tizimini tanqid qiluvchi materiallar taqiqlandi. Natijada ko‘plab jurnalistlar, yozuvchilar va ziyolilar mamlakatni tark etishga majbur bo‘ldi. Muxolifat matbuoti esa asosan xorijda – Parij, Jeneva va Qohira kabi shaharlarda faoliyat yurita boshladi. Shu bilan birga, yashirin va norasmiy nashrlar ham paydo bo‘lib, ular orqali muxolifat kayfiyati va islohotchilik g‘oyalari tarqatildi. Bu davrda Usmoniylar matbuoti ikki asosiy yo‘nalishda rivojlandi: biri davlat nazorati ostidagi rasmiy matbuot bo‘lsa, ikkinchisi emigratsiyadagi muxolifat matbuoti edi.

Senzura kuchli bo‘lishiga qaramasdan, adabiy, ilmiy va ma‘rifiy yo‘nalishdagi matbuot rivojlanishda davom etdi. Xususan, “Servet-i Fünun” jurnali adabiyot, fan va madaniyat mavzularini keng yoritib, yangi adabiy uslublar va g‘arbona madaniy qarashlarni targ‘ib qildi. Shuningdek, “Ikdam” gazetasi ma‘rifiy va ijtimoiy mavzularga e‘tibor qaratib, jamiyatda zamonaviy fikrlash muhitini shakllantirishga xizmat qildi. Bu nashrlar orqali Yevropa madaniyati, ilm-fan va ijtimoiy islohotlarga oid g‘oyalar Usmoniy jamiyatiga kirib kelib, yangi intellektual muhitning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatdi.

XIX asrning 70-yillaridagi eng yirik gazetalar “Tarjuman-i haqiqat” (“Haqiqat tarjimoni”), “Istibdatta Sabah” (“Absolyutizm tongi”) va “Ikdam” (“Matonat”, “Qat’iyat”) gazetalari hisoblangan.

“Tarjuman-i haqiqat” sulton Abdulhamid II hukmronligi davridagi eng muhim gazetalardan biri edi. Gazeta 1878-yildan Istanbulda nashr etila boshlangan bo‘lib, boshqa usmoniy gazetalaridan farqli ravishda o‘z sahifalarida hokimiyat bilan ochiq bahs-munozaraga kirishmagan¹⁰. Gazeta huzurida haftalik adabiy ilova ham chiqarilgan bo‘lib, unda usmoniy va xorijiy mualliflarning turli asarlaridan parchalar, shuningdek, bolalar uchun mo‘ljallangan materiallar chop etilgan.

Gazeta asoschisi va muharriri Ahmad Midhat afandi (1844-1912) ziyoli va yozuvchi bo‘lib, uning ijodiy merosi qariyb 200 ta asarni o‘z ichiga oladi. Sermahsul ijodiy faoliyati tufayli zamondoshlari uni “yuz ot kuchiga ega yozuv mashinasi” deb atashgan.

“Istibdatta Sabah” gazetasi 1875–1923-yillarda nashr qilingan. 1891-yilda uning kundalik adadi 12 000 nusxani tashkil etgan. 1920-yilda gazeta nomi “Peyami Sabah” (“Tong xabarlar”) deb o‘zgartirilgan. Gazetaning egalari va asoschilari Mihran afandi hamda Shamsiddin Somiy bo‘lgan.

“Ikdam” (“Matonat”) yoki arabcha variantida “Iqdam” – rotativ bosma dastgohida chop etilgan birinchi usmoniy kundalik gazeta bo‘lib, 1894-yilda tashkil etilgan. Gazeta nashrlari ochiq muxolifona ruhda bo‘lmaganiga qaramay, hokimiyat tomonidan bir necha bor yopib qo‘yilgan. Gazetaning egasi va birinchi muharriri Ahmad Javdat (Oran) o‘zining matbuot sohasidagi g‘ayrati va qat‘iyati tufayli zamondoshlari tomonidan “ikdamchi” (“matonatli inson”) deb atalgan.

1908-yilga kelib gazetaning kundalik tiraji 40 000 nusxaga yetgan. 1910-yil 14-martdan gazeta “Yangi Ikdam” (“Yangi matonat”), 1912-yil 26-fevraldan “Iktham” (“Hujum”, “Shiddatli bosim”) deb atalgan, shu yilning 10-avgustida esa avvalgi nomi qayta tiklangan. Birinchi usmoniy kundalik gazeta hukumatning rasmiy tadbirlari va targ‘ibot kampaniyalarini yoritib borgan hamda 1928-yilgacha, ya’ni Turkiyada lotin alifbosiga o‘tish davriga qadar nashr etilgan¹¹.

Usmoniylar imperiyasida xususiy gazetalari bilan bir qatorda davlat gazetalari ham chop etilgan. Masalan, “Jerida-i Bahriye” (“Dengiz gazetasi”). Ushbu gazeta Dengiz vazirligi tomonidan 1889-yil 25-iyundan 1922-yilgacha oyiga ikki marta nashr qilingan. Gazetaning tahrir hay’atida Dengiz vazirligi xodimlari faoliyat yuritgan.

“Jerida-i Bahriye” sahifalarida usmoniy dengizchiligi tarixi, harbiy-dengiz kuchlari, kemalar turlari, dengiz janglari, Dengiz vazirligi kadrlari, dengiz aloqalari

¹⁰ Абидулин А.М., Валеев Р.М. Формирование периодической печати в Османской империи (XVIII–XIX вв.) // Вестник КазГУКИ. – 2016. – №2. – С.67-70.

¹¹ Абидулин А.М., Валеев Р.М. Формирование периодической печати в Османской империи (XVIII–XIX вв.) // Вестник КазГУКИ. – 2016. – №2. – С.67-70.

va xalqaro savdo haqida ko‘plab ma‘lumotlar, shuningdek, statistik ko‘rsatkichlar e‘lon qilingan.

XX asr boshlariga kelib Yosh turklar harakati faoliyati kuchayib, siyosiy matbuot Usmoniylar imperiyasi ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o‘rin egallay boshladi. Yosh turklar o‘z matbuoti orqali mamlakatda konstitutsiyaviy tuzumni qayta tiklash, parlament faoliyatini qayta yo‘lga qo‘yish va keng ko‘lamli siyosiy islohotlarni amalga oshirish g‘oyalarini targ‘ib qildilar. Ular matbuotni jamiyatni siyosiy jihatdan uyg‘otish va hokimiyatga nisbatan muxolif fikrlarni tarqatishning asosiy vositalaridan biri sifatida ko‘rdilar. Gazeta va jurnallarda erkinlik, qonun ustuvorligi, millat taqdiri va davlatni modernizatsiya qilish masalalari keng muhokama qilindi.

1908-yildagi Yosh turklar inqilobidan so‘ng mamlakatda senzura siyosati ma‘lum darajada yumshadi va matbuot erkinligi nisbatan kengaydi. Natijada yangi gazeta va jurnallar soni keskin oshdi, siyosiy partiyalar va turli g‘oyaviy guruhlar o‘z nashr organlariga ega bo‘ldilar. Matbuot jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy maydonga aylanib, turli siyosiy va ijtimoiy qarashlarning ochiq muhokama qilinishiga sharoit yaratdi. Shu davrda jamiyatdagi dolzarb muammolar – ta‘lim tizimi, xotin-qizlar masalasi, milliy o‘zlik, davlat boshqaruvi va modernizatsiya jarayonlari matbuotning asosiy mavzulariga aylandi.

MUNOZARALAR

Bu davr matbuoti, avvalo, kuchli siyosiy lashuvi bilan ajralib turdi. Gazeta va jurnallar nafaqat axborot tarqatish, balki siyosiy kurash olib borish vositasi sifatida ham xizmat qildi. Shu bilan birga, matbuotda ijtimoiy muammolarni muhokama qilish an‘anasi kuchayib, jamiyatni isloh qilish g‘oyalari keng tarqaldi. Matbuot sahifalarida islomchilik, usmoniychilik, turkchilik va g‘arbparvarlik kabi turli mafkuraviy yo‘nalishlar o‘rtasida qizg‘in bahs-munozaralar olib borildi. Bu esa Usmoniy jamiyatida yangi siyosiy va intellektual muhit shakllanishiga xizmat qildi. Ayni paytda jurnalistika alohida kasb sifatida shakllanib, professional jurnalistlar va muharrirlar qatlami yuzaga keldi. Natijada XX asr boshlaridagi Usmoniy matbuoti mamlakatdagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylandi.

Usmoniylar imperiyasining Birinchi jahon urushidagi mag‘lubiyati Mustafo Kamol Otaturk boshchiligida milliy-inqilobiy harakatning kuchayishiga olib keldi. Keyinchalik u Turkiya Respublikasining birinchi prezidentiga aylandi. 1920-yilda “turklar otasi” g‘alabalar haqida xabar tarqatish uchun “Anadolu Ajansı” axborot agentligini tashkil etdi. Bu agentlik hozirgacha Turkiyaning asosiy axborot agentligi hisoblanadi.

Usmoniylar matbuoti XIX asr ikkinchi yarmida jamiyatdagi siyosiy va ijtimoiy fikrlarni shakllantiruvchi muhim institutga aylandi. Matbuot orqali islohot g‘oyalari tarqatildi, davlat va jamiyat o‘rtasidagi muloqot kuchaydi. Shuningdek, ta’lim va ma’rifat targ‘ib qilindi, yangi ijtimoiy qatlam – ziyolilar tabaqasi shakllandi.

Shu bilan birga, matbuot doimo davlat nazorati ostida bo‘lib, senzura tizimi orqali cheklab turilgan. Ayniqsa, siyosiy tanqidlar ko‘pincha taqiqlangan yoki qattiq nazorat qilingan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Usmoniylar imperiyasida matbuot ijtimoiy va siyosiy diskurs shakllanishining asosiy maydonlaridan biriga aylandi. Bu davrda gazeta va jurnallar nafaqat axborot tarqatish vositasi, balki turli siyosiy va mafkuraviy g‘oyalarni targ‘ib qiluvchi muhim intellektual minbar vazifasini ham bajardi. Matbuot sahifalarida usmoniychilik, islomchilik, turkchilik va g‘arbparvarlik kabi turli g‘oyaviy yo‘nalishlar keng muhokama qilindi.

Usmoniychilik tarafdorlari imperiya hududidagi barcha millat va din vakillarini yagona usmoniylik g‘oyasi atrofida birlashtirishga chaqirgan bo‘lsalar, islomchilik tarafdorlari musulmon jamiyati birligi va islom qadriyatlarini mustahkamlashni asosiy maqsad sifatida ilgari surdilar. Shu bilan birga, turkizm g‘oyasi turk milliy o‘zligini anglash va milliy davlatchilikni rivojlantirish masalalarini kun tartibiga olib chiqdi. G‘arbparvar ziyolilar esa Yevropa davlatlaridagi siyosiy va madaniy taraqqiyotni namuna sifatida ko‘rib, mamlakatni modernizatsiya qilish, ta’lim tizimini yangilash va zamonaviy davlat boshqaruvini shakllantirish g‘oyalarini targ‘ib qildilar.

Matbuot orqali modernizatsiya, ta’lim, millat, davlatchilik va jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq dolzarb masalalar keng muhokama qilindi. Ayniqsa, Yosh turklar harakati bilan bog‘liq nashrlar siyosiy diskursning shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Ularning gazeta va jurnallari orqali konstitutsiyaviy tuzum, parlament faoliyati, erkinlik va siyosiy islohotlar g‘oyalari omma orasida keng tarqatildi. 1908-yildagi Yosh turklar inqilobidan keyin matbuot erkinligi nisbatan kengayib, ko‘plab yangi gazeta va jurnallar nashr etila boshlandi. Bu esa matbuotni jamoatchilik fikrini ochiq ifoda etuvchi asosiy ijtimoiy platformaga aylantirdi.

Usmoniylar matbuotida xotin-qizlar masalasi ham muhim mavzulardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. XIX asr oxiriga kelib gazeta va jurnallarda ayollar ta’limi, oilaviy munosabatlar, ayollarning jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy faolligi haqida bahs-munozaralar kuchaydi. Bu jarayon Usmoniy jamiyatida gender diskursi shakllanishining dastlabki bosqichlaridan biri bo‘lib xizmat qildi. Matbuot sahifalarida ayollarning savodxonligi, qizlar maktablari, tarbiya masalalari va ayollarning ijtimoiy hayotdagi ishtiroki haqidagi fikrlar keng yoritildi. Natijada

mazkur bahslar keyinchalik Turkiya jamiyatida gender munosabatlarining o‘zgarishi, ayollar huquqlari va ijtimoiy mavqeining yuksalishiga muayyan ta’sir ko‘rsatdi.

XULOSA

Usmoniylar imperiyasida matbuotning paydo bo‘lishi davlat islohotlari va modernizatsiya jarayonlarining muhim natijasi bo‘ldi. Dastlab rasmiy axborot vositasi sifatida yuzaga kelgan matbuot keyinchalik jamiyat fikrini shakllantiruvchi va islohotlarni ilgari surishda muhim rol o‘ynovchi institutga aylandi. Senzura sharoitiga qaramay, matbuot modernizatsiya jarayonlarining ajralmas qismi bo‘lib xizmat qildi.

Bu jarayon keyingi davrda Turkiya Respublikasida zamonaviy ommaviy axborot vositalarining rivojlanishiga zamin yaratdi. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Usmoniylar imperiyasi matbuoti ushbu soha tarixidagi eng faol, ziddiyatli va mazmunan boy bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda matbuot nafaqat axborot vositasi, balki siyosiy kurash, islohotchilik g‘oyalari va jamoatchilik fikrini shakllantirish maydoniga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ertuğ H. R. Basın ve yayın hareketleri. – Istanbul: Yenilik basımevi, 1970. – S.132–148.
2. Абидулин А.М., Валеев Р.М. Формирование периодической печати в Османской империи (XVIII–XIX вв.) // Вестник КазГУКИ. – 2016. – №2. – С.67-70.
3. Гордлевский В. А. Очерки по новой османской литературе. Избранные сочинения, II том. – М., 1961. – С.354.
4. Желтяков А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформ “Низам-и Джебид” до конституции 1876 г. / Тюркологический сборник. 1970. – М.: Наука, 1970. – С. 349.
5. Зульпукарова Э.М. – Г. История развития периодической печати в Турции в XIX – начале XX в. по страницам газеты «Стамбульские новости» // Вестник Дагестанского государственного университета. – 2013. – №4. – С.99-108.
6. Турк газетачилиги // Yash Turkistan. – 1932. – № 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37; 1933. – № 42, 43, 44, 47, 48, 49.
7. Турк газетачилиги // Yash Turkistan. – 1932. – №30. – Б.21.